

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ارادہ آزاد رہنمائی صدر اے

محمد حسین آزاد

سرشناسه	: حسین زاده، محمد، ۱۳۵۹-
عنوان و نام پدیدآور	: اراده آزاد رهیافتی صدرایی / محمد حسین زاده.
مشخصات نشر	: تهران : موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۳۶۴ص:، نمودار.
شابک	: 978-622-6331-20-3
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه:ص[۳۴۷]-۳۵۷.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق. -- دیدگاه درباره جبر و اختیار
موضوع	: Mulla Sadra Shirazi -- View on free will and determinism
موضوع	: صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق. -- نقد و تفسیر
موضوع	: Sadraddin Shirazi, Mohammad ebn Ebrahim -- Criticism and interpretation
موضوع	: جبر و اختیار -- فلسفه
موضوع	: Free will and determinism -- Philosophy
شناسه افزوده	: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
شناسه افزوده	: Muassasah-i Pizhūhishī-i Hikmat va Falsafah-i Irān
رده بندی کنگره	: BBR1123
رده بندی دیویی	: ۱۸۹/۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۶۲۱۹۳۱
وضعیت رکورد	: فیبا

اراده آزاد (رهیافتی صدرایی)

مؤلف: محمد حسین زاده

ویراستار زبانی: سجاد محمدی

چاپ اول: ۱۴۰۰

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۸۰،۰۰۰ تومان

صفحه آرا: معصومه قاسمی

طراح جلد: سعید صحابی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان، پلاک ۴

تلفن: ۶۷۲۳۸۱۰۰۰؛ نمابر: ۶۷۲۳۸۲۷۰۰

شابک: ۳-۲۰-۶۳۳۱-۶۲۲-۹۷۸-۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۲۰-۳ ISBN: 978-622-6331-20-3

حق چاپ و نشر محفوظ است

www.irip.ac.ir

تقديم به پدر و مادرم

فهرست

مقدمه	۱۱
فصل اول: اراده آزاد؛ معانی، مبانی، پیشینه	۱۹
۱-۱. تبیین معنایی واژگان	۱۹
۱-۱-۱. علت	۱۹
۱-۱-۲. قانون علیت	۲۰
۱-۱-۳. ضرورت علی	۲۰
۱-۱-۴. اختیار	۲۰
۱-۱-۵. اراده	۲۱
۱-۱-۶. اراده آزاد	۲۱
۱-۱-۷. سازگارگرایی و ناسازگارگرایی	۲۲
۱-۱-۸. تعیین اول	۲۲
۱-۱-۹. تعیین ثانی	۲۲
۱-۱-۱۰. اعیان ثابت	۲۲
۱-۲. پیشینه اراده آزاد	۲۳
چالش توهم اراده آگاهانه	۳۲
۱-۳. مبانی صدرایی اراده آزاد	۳۲
۱-۳-۱. اصالت وجود	۳۲

۳۹.....	۲-۳-۱. فاعل بالتسخیر.....
۳۹.....	۳-۳-۱. فاعل بالتجلی.....
۴۱.....	فصل دوم: تبیین اراده آزاد.....
۴۱.....	۲-۱. حقیقت اراده آزاد.....
۴۱.....	۱-۱-۲. اختیار.....
۴۵.....	۲-۱-۲. اراده.....
۵۵.....	۲-۱-۳. اراده آزاد.....
۵۹.....	۲-۱-۴. مسئولیت‌پذیری.....
۶۲.....	۲-۲. پدیدارشناسی اراده آزاد در فلسفه ملاصدرا.....
۶۲.....	۲-۲-۱. شهود اراده آزاد.....
۶۴.....	۲-۲-۲. پدیدارشدن اراده آزاد در بستر علم حضوری.....
۶۵.....	۲-۲-۳. مراتب علم حضوری در فلسفه ملاصدرا و ارزش معرفتی آنها.....
۶۷.....	۲-۲-۴. پدیدارشناسی اراده آزاد.....
۷۳.....	فصل سوم: اراده آزاد و چالش توهم اراده آگاهانه.....
۷۴.....	۳-۱. تبیین لیت از چالش توهم اراده آگاهانه.....
۷۴.....	۳-۱-۱. آزمایش لیت درباره اراده آگاهانه.....
۷۷.....	۳-۱-۲. تبیین متفاوت لیت از فعل اختیاری.....
۷۸.....	۳-۱-۳. اشکال‌های هابرماس به آزمایش لیت.....
۸۰.....	۳-۱-۴. بررسی تبیین لیت از فعل اختیاری.....
۸۲.....	۳-۱-۵. عبور فعالیت خودانگیز مغز از آستانه؛ چالشی برای آزمایش لیت.....
۸۶.....	۳-۱-۶. بررسی تبیین شورگر از اراده آگاهانه.....
۸۷.....	۳-۱-۷. بررسی آزمایش لیت بر اساس مبانی فلسفی مشاء.....
۸۸.....	۳-۱-۸. بررسی آزمایش لیت بر اساس مبانی فلسفی ملاصدرا.....
۹۲.....	۳-۲. تبیین وگنر از چالش توهم اراده آگاهانه.....
۹۸.....	بررسی دیدگاه وگنر بر اساس مبانی ملاصدرا.....

فصل چهارم: اراده آزاد و چالش علیت (ناسازگارگرایی، سازگارگرایی) ۱۰۳

- ۴-۱. صورت بندی مسئله و بیان دیدگاه‌ها ۱۰۹
- ۴-۲. ناسازگارگرایی ۱۱۰
- ۴-۲-۱. ناسازگاری ضرورت علی و اختیار در مقام مفهوم ۱۱۱
- ۴-۲-۲. ناسازگاری ضرورت علی و اختیار در مقام تحقق ۱۱۳
- ۴-۳. سازگارگرایی ۱۳۶
- ۴-۳-۱. تبیین‌های مختلف سازگارگرایی ۱۳۷
- ۴-۳-۲. مقایسه رویکردهای سازگارگراییه فرانکفورت و واتسون با رویکرد ملاصدرا ۱۴۵
- ۴-۳-۳. سرشت انسان و مسئولیت پذیری در نگرش سازگارگرایی ۱۴۹
- ۴-۳-۴. سازگارگرایی، شرور اخلاقی و دفاع مبتنی بر اختیار ۱۷۳

فصل پنجم: ناسازگرایی و چالش علیت (جبرگرایی، اختیارگرایی) ۱۷۷

- ۵-۱. جبرگرایی ۱۷۷
- ۵-۲. اختیارگرایی ۱۷۹
- ۵-۲-۱. اختیارگرایی دکارتی ۱۷۹
- ۵-۲-۲. اختیارگرایی کانتی ۱۸۰
- ۵-۲-۳. اختیارگرایی علیت فاعلی ۱۹۲
- ۵-۲-۴. ضد جبرگرایی بسیط ۱۹۵
- ۵-۲-۵. تقریر اختیارگراییه علامه طباطبایی با استفاده از ادراکات اعتباری ۱۹۷
- ۵-۲-۶. تقریر اختیارگراییه هابرماس ۲۰۲
- ۵-۲-۷. تقریر اختیارگراییه رابرت کین ۲۱۱
- ۵-۲-۸. نظریه سلطنت نفس ۲۲۰
- ۵-۲-۹. دیدگاه برگزیده در چالش علیت ۲۳۰

فصل ششم: اراده آزاد و چالش علم پیشین الهی ۲۷۱

- ۶-۱. پاسخ متفکران مسلمان به چالش علم پیشین الهی ۲۷۲
- ۶-۱-۱. پاسخ معتزله ۲۷۳
- ۶-۱-۲. پاسخ عرفا ۲۷۳

۲۷۵.....	۶-۱-۳. پاسخ خواجه نصیرالدین طوسی.....
۲۷۹.....	۶-۱-۴. پاسخ میرداماد و ملاصدرا.....
۲۸۰.....	۶-۲. اختیارگرایی و ارائه راه حل هایی برای پاسخ به چالش علم پیشین الهی.....
۲۹۳.....	فصل هفتم: کارکردهای اختیار در علوم انسانی .....
۲۹۳.....	۷-۱. تقریرهای مختلف اختیار.....
۲۹۶.....	۷-۲. نقش تقریرهای مختلف اختیار در به کارگیری نظریه های مجازات.....
۲۹۶.....	۷-۲-۱. نظریه های مجازات.....
۲۹۸.....	۷-۲-۲. نسبت سنجی نظریه های مجازات با تقریرهای مختلف اختیار.....
۳۰۲.....	۷-۲-۳. ملاصدرا و نظریه مجازات.....
۳۱۰.....	۷-۲-۴. به کارگیری نظریه استحقاق گرایی با استفاده از رفتارهای واکنشی.....
۳۱۵.....	۷-۲-۵. بررسی میزان تأثیر باورهای افراد به اختیار بر رفتارهای واکنشی.....
۳۱۹.....	۷-۳. نقش تقریرهای مختلف اختیار در تمایز علوم انسانی از علوم طبیعی.....
۳۲۰.....	۷-۳-۱. اختیارگرایی و تمایز علوم انسانی از علوم طبیعی.....
۳۲۸.....	۷-۳-۲. سازگارگرایی و تمایز علوم انسانی از علوم طبیعی.....
۳۳۲.....	۷-۴. نقش تقریرهای مختلف اختیار در روش تحلیل کنش انسانی.....
۳۳۳.....	۷-۴-۱. اختیارگرایی و روش تحلیل کنش انسانی.....
۳۴۰.....	۷-۴-۲. سازگارگرایی و روش تحلیل کنش انسانی.....
۳۴۳.....	جمع بندی .....
۳۴۷.....	فهرست منابع .....
۳۵۹.....	نمایه .....

با نام و یاد پروردگار علیم و تقدیم شایسته‌ترین درودها به پیشگاه اشرف انبیای الهی حضرت محمد ﷺ و جانشینان معصوم او علیهم‌السلام.

در جهان معاصر، غالباً مباحث فلسفی درباره اختیار، تحت عنوان «اراده آزاد» صورت می‌گیرد و می‌توان چنین گفت که اراده آزاد، تقریر جدید و امروزی اختیار است. در این تقریر، بر خلاف تقریرهای کلاسیک، صرف استناد افعال انسان به اراده، برای اختیاری دانستن آنها کافی نیست و علاوه بر آن، باید اختیاری بودن اراده و مسئولیت‌پذیری انسان نیز تبیین شود. اراده آزاد با چالش‌های مختلفی مواجه است؛ برخی از آنها چالش‌های سنتی هستند که از قدیم مطرح بوده‌اند و امروزه، پس از پشت سر نهادن تطورات تاریخی متناسب با پاسخ‌هایی که دریافت کرده‌اند، خود را به‌روز کرده و در چهره‌ای جدید مطرح گشته‌اند. اما برخی دیگر، چالش‌هایی نوظهورند که پیش از دوران معاصر مطرح نبوده‌اند. اراده آزاد، علاوه بر این‌که دارای جنبه فلسفی محض است، یکی از مبانی مهم علوم انسانی است. فعل انسان با وجود اراده آزاد معنادار می‌شود و به عنوان کنش انسانی، موضوع علوم انسانی قرار می‌گیرد. این کتاب با توجه به بحث‌های جدید انجام شده درباره اراده آزاد و با تکیه بر مبانی فلسفه صدرایی، مسأله اختیار را در تقریر امروزی آن بازسازی کرده، با چالش‌های آن مواجه شده و برخی از مهم‌ترین کارکردهای آن در علوم انسانی را نشان داده است.

- با توجه مطالب ذکر شده، می‌توان ساختار محتوایی^۱ کتاب را در محورهای زیر برشمرد:
۱. در این کتاب، تلاش شده است تا تبیینی صحیح و دقیق از مسأله اراده آزاد - به عنوان نوع خاصی از اختیار - ارائه شود. به این منظور، سیر تطور مسأله اختیار در سنت فلسفه اسلامی و به خصوص فلسفه ملاصدرا بیان شده است؛ یعنی نشان داده شده است که در فلسفه اسلامی، چگونه مسأله اختیار از تقریرهای ابتدایی و سطحی آغاز شده و به ارائه تقریرهای عمیق‌تر انجامیده است. همچنین تقریرهای ارائه شده از اختیار در فلسفه اسلامی آسیب‌شناسی شده و اصلاحات لازم به منظور هماهنگ شدن با تقریرهای جدیدتر و کاربردی شدن مسأله اختیار، جهت استفاده از آن در مباحث حقوقی و اجتماعی، ارائه شده است.
  ۲. در آثار فراوانی که ملاصدرا به رشته تحریر درآورده، دیدگاه او درباره اختیار به صورت جامع و نظام‌مند ارائه نشده است. او در موضوعات پرشماری - از جمله درباره اختیار - دیدگاه اصلی و نظر نهایی خود را به‌طور منظم و با صراحت بیان نکرده، آن را در لابه‌لای نقل و نقد دیدگاه صاحب نظران، پنهان داشته است. یکی از امتیازات این پژوهش، ارائه نظام جامع فکری ملاصدرا، در مسأله اختیار است؛ نظامی که به صورت‌ها و حالات مختلف مسأله توجه دارد و در عین حال دیدگاه نهایی او را بیان می‌کند. این نظام جامع به‌گونه‌ای است که بر مبانی فلسفه صدرایی مبتنی است و نه تنها اجزاء درونی آن با یکدیگر هماهنگ‌اند، بلکه لوازم بیرونی قریب و بعید و پیامدهای آن (مانند مسائل مربوط به مسئولیت، نظام تکلیف و مجازات) نیز با آن هم‌خوانی کامل دارند.
  ۳. بخش قابل توجهی از مباحث اراده آزاد - به صورتی که امروزه مطرح می‌شوند - در فلسفه ملاصدرا مطرح نبوده‌اند؛ اما فلسفه ملاصدرا، به عنوان یکی از مهم‌ترین مکاتب فلسفی، این ظرفیت را دارد تا با این مسائل مواجه شود و با استفاده از مبانی خود، به آنها پاسخ گفته، برای معضلات پیش‌رو راه‌حل ارائه کند. با به‌کارگیری این شیوه بحث، می‌توان فلسفه صدرالمتألهین را با نگرش‌های معاصر درباره اراده آزاد درگیر کرد و این مکتب فلسفی را در مباحثات و جدال‌های معاصر شرکت داد. در واقع این شیوه بحث،

۱. این ساختار بندی مربوط به محتوا است و با ساختار ظاهری و فصل بندی کتاب تفاوت دارد.

نوعی استنتاج از فلسفه ملاصدرا، برای رویارویی با مباحث جدید و چالش‌های معاصر اراده آزاد و ارائه راه‌حل از سوی این مکتب مهم فلسفی است.

از جمله این مباحث، چالش‌های جدیدی است که برخی دانشمندان عصب‌شناس درباره اراده آزاد مطرح کرده‌اند. یکی از بارزترین این دانشمندان، بنجامین لیبیت است که مقاله او - در سال ۱۹۸۳ - به‌وفور مورد استناد پژوهش‌های علمی قرار گرفته است. متأسفانه فلسفه اسلامی با این قبیل مسائل به نحوی مناسب مواجه نشده، موضع خود را در قبال آنها بیان نکرده است. نگارنده برای نخستین بار، فلسفه صدرالمتألهین را با برخی از مهم‌ترین این مباحث - از جمله چالش ناشی از یافته‌های لیبیت - مواجه کرده و با توجه به مبانی فلسفه صدرایی به آنها پاسخ گفته است.

نمونه دیگر از این مباحث، «پدیدارشناسی اراده آزاد» است، که برای نخستین بار در فلسفه اسلامی و حکمت متعالیه مطرح شده است که توضیح و تبیین آن خواهد آمد. ۴. یکی از پیامدهای مواجه کردن فلسفه اسلامی - به خصوص فلسفه ملاصدرا - با مباحث جدید درباره اختیار، فراهم شدن امکان مقایسه نگرش و راهبرد فیلسوفان مسلمان و فیلسوفان معاصر غربی در مسأله اختیار و اراده آزاد است. از ویژگی‌های این پژوهش، بررسی و مقایسه دیدگاه فیلسوفان مسلمان - به خصوص ملاصدرا - با دیدگاه‌های مطرح فیلسوفان معاصر غربی است که در پرتو این مواجهه فراهم آمده است. مقایسه دیدگاه ملاصدرا درباره فاعلیت بالتجلی نفس نسبت به اراده با نگرش دو فیلسوف سازگارگرای غربی (هری فرانکفورت و گری واتسون) و نیز مقایسه تبیین علامه طباطبایی از اختیار با استفاده از ادراکات اعتباری با دیدگاه هابرماس از جمله نمونه‌های این رویکرد مقایسه‌ای در این پژوهش است.

۵. در این پژوهش، نگارنده سعی کرده است تا با نگاهی واقع‌بینانه و به‌دور از حب و بغض افراط‌گونه نسبت به اندیشه صدرایی، امتیازات نگرش صدرالمتألهین را در توجه به لایه‌های پنهان مسأله و ارائه راه‌حل‌های بدیع و نوآورانه برای حل چالش‌ها بیان کند و در عین حال کاستی‌ها و لوازم غیرقابل التزام دیدگاه او را از نظر دور نداشته باشد؛ این امر موجب شده تا بخش‌هایی از پژوهش حاضر، به ارائه راه‌کارها و راه‌حلی برای اصلاح اندیشه صدرایی اختصاص یابد. این راه‌حل‌های اصلاحی، مستظهر به مبانی فلسفه

صدرایی اند و از راه کارها و شیوه‌هایی استفاده می‌کنند که خود ملاصدرا در موارد دیگر آنها را به کار برده، اما در مسأله اختیار از آنها استفاده نکرده است؛ با این حال، این راه‌حل‌ها در دیدگاه برگزیده گاه برخی باورهای فلسفه صدرایی و حتی فلسفه اسلامی را به چالش می‌کشند.

۶. نگرش نگارنده درباره بحث‌های انجام گرفته در فلسفه اسلامی در موضوع اختیار و اراده آزاد، یک نگرش انتقادی است. اغلب فیلسوفان مسلمان در طرح مسأله اختیار به لوازم مهمی نظیر مسئولیت‌پذیری توجه نداشته‌اند و تبیین‌هایی که برای اختیار ارائه کرده و راه‌حل‌هایی که برای چالش‌های آن ارائه کرده‌اند، برای تبیین مسئولیت کافی به نظر نمی‌رسد. این پژوهش، بر خلاف بیشتر فیلسوفان مسلمان، معتقد به ناسازگاری ضرورت علی و اراده آزاد است و از نگرش اختیارگرایی^۱ - در مقابل سازگارگرایی - حمایت می‌کند.

۷. از جمله ویژگی‌های دیگر این پژوهش، بسنده نکرده به مباحث نظری اراده آزاد و توجه به کارکردهای عملی آن در علوم انسانی است. در این پژوهش سه کارکرد از مهم‌ترین کارکردهای اراده آزاد در علوم انسانی بیان شده است که در حال حاضر، در میان آثاری که به زبان فارسی نگاشته شده‌اند، کم‌تر می‌توان نظیر آن را یافت.

محتوای کتاب حاضر، در قالب هفت فصل سامان یافته است. در فصل نخست، درباره واژگان تخصصی بحث اراده آزاد، توضیحات مختصری ارائه شده است. تاریخچه اراده آزاد، مبحث دیگری است که در این فصل مطرح شده است. این فصل با تبیین مبانی اراده آزاد در فلسفه ملاصدرا - که در مباحث مختلف کتاب از آنها استفاده شده است - پایان یافته است.

فصل دوم کتاب، به تبیین اراده آزاد و تفاوت آن با اراده و اختیار اختصاص دارد. با توجه به این که یکی از مؤلفه‌های مهم اراده آزاد، مسئولیت‌پذیری است، در این فصل، مسئولیت‌پذیری و شرایط آن نیز تبیین شده است. پدیدارشناسی اراده آزاد، مبحث دیگری است که در این فصل گنجانده شده است. در این مبحث، شهود اراده آزاد که در قالب علم حضوری پایه باور افراد به

۱. اختیارگرایی، نوعی نگرش ناسازگرایانه است که اختیار را در فضای عدم ضرورت تبیین می‌کند. این نگرش در فصل چهارم کتاب، تبیین خواهد شد.

اختیار قرار می‌گیرد، تحلیل شده است. همچنین روشن شده که این علم حضوری تا چه اندازه در برابر چالش‌های اختیار قابل اتکا است و برای اثبات و تبیین اراده آزاد به چه مقدار از مباحث نظری نیازمند است.

در فصل سوم، چالش توهم اراده آگاهانه مطرح شده است. این چالش از چالش‌های جدیدی است که مشتمل بر تبیین‌ها و تفسیرهایی از شهود اراده آزاد است که بر برخی یافته‌های جدید علوم تجربی تکیه می‌کنند و شهود همگانی ما از اراده آزاد را به چالش می‌کشند. تبیین لیت و وگنر از توهم اراده آگاهانه، دو تبیینی هستند که در این فصل مطرح گشته‌اند. نگارنده در این فصل با توجه به مبانی ملاصدرا این دو چالش را بررسی کرده، به آنها پاسخ گفته است.

در فصل چهارم و پنجم کتاب، چالش علیت بررسی شده است. از آنجا که بیشتر مباحث اراده آزاد به این چالش مربوط می‌شود و در مقایسه با سایر چالش‌ها حجم بیشتری را به خود اختصاص می‌دهد، مباحث مربوط به این چالش در دو فصل مطرح شده است.

در طلیعه فصل چهارم، اقسام ضرورت علی که به بحث اراده آزاد مربوط‌اند مطرح شده‌اند. در این بحث، علاوه بر «ضرورت سابق» و «ضرورت بالقیاس» - که سایر حکما نیز به آنها توجه کرده‌اند - با استفاده از عبارات‌های آقا علی مدرس طهرانی، نوع سومی از ضرورت به نام «ضرورت مقارن» مطرح شده است که به مباحث اراده آزاد مربوط است، اما تعداد پرشماری از فیلسوفان از آن غفلت کرده‌اند. از دیگر مباحث قابل توجه در این بحث، چگونگی جریان «قاعده وجوب سابق» در فضای اصالت وجودی حکمت متعالیه است. این قاعده در فلسفه اسلامی، در اصل در مورد معلول‌های ماهوی مطرح گشته است و برای قرار گرفتن در دستگاه فلسفی اصالت وجودی، به بررسی مجدد و درانداختن طرحی نو احتیاج دارد.

در ادامه، چالش علیت تبیین گشته و دیدگاه‌های مطرح در باره آن صورت‌بندی شده است. سازگارگرایی، اختیارگرایی و جبرگرایی سه نگرش اصلی در مسأله اراده آزاد هستند که در این فصل و فصل آتی، تقریرهای مهم هر یک از آنها با رویکردی صدرایی بررسی شده‌اند.

عمده مباحث ناسازگارگرایی حول محور اشکال تسلسل اراده‌ها و پاسخ به آن شکل گرفته است. در این مبحث، پاسخ‌های خواجه نصیرالدین طوسی و میرداماد به عنوان زمینه‌های پاسخ‌های متعدد ملاصدرا به اشکال تسلسل اراده‌ها بررسی شده‌اند. در ادامه با استقرا در آثار متعدد صدرالمتألهین، در مجموع، پنج پاسخ از او به دست آمده است. تحلیل پاسخ‌های

ملاصدرا به این نتیجه انجامیده است که او در مقام پاسخ‌گویی به اشکال، از دورا هبرد کلان بهره می‌جوید.

در مبحث بعد - که به تبیین نگرش سازگارگرایی اختصاص دارد - مهم‌ترین تبیین‌های سازگارگرایان از اراده آزاد مطرح شده است. در بررسی این تبیین‌ها مشاهده شد که میان تبیین سازگارگرایانه ملاصدرا با تبیین برخی از سازگارگرایان جدید غربی، شباهت زیادی وجود دارد؛ این مبحث در یک رویکرد مقایسه‌ای، وجوه اشتراک و تمایز این تبیین‌ها و نیز نقاط قوت و ضعف برخی نسبت به برخی دیگر را بررسی کرده است. بررسی جامع نگرش سازگارگرایی، این مطلب را روشن ساخت که این نگرش توان تبیین مسئولیت‌پذیری انسان را ندارد و نمی‌تواند تصویر صحیحی از اراده آزاد ارائه کند. توجه به این نکته موجب شد تا مهم‌ترین تلاش‌های سازگارگرایان جدید برای حل این مشکل مطرح شود؛ در نهایت این نتیجه به دست آمده که این تلاش‌ها، در حل مشکل نگرش سازگارگرایی موفق نخواهند بود.

در فصل پنجم، نگرش جبرگرایی تبیین شده و پس از آن مهم‌ترین تقریرهای نگرش اختیارگرایی بررسی شده است. این تقریرها برحسب راهبردی که در تبیین ناسازگارگرایی به کار گرفته‌اند، به دو قسم اختیارگرایی تک‌ساحتی و اختیارگرایی دوساحتی تقسیم شده‌اند.

قابل پذیرش نبودن نگرش سازگارگرایی از یک طرف، و وجود اشکالات جدی در تقریرهای اختیارگرا در جانب دیگر، نگارنده را بر آن داشت تا مبحث پایانی فصل پنجم را به تبیین دیدگاه برگزیده در حل چالش علیت اختصاص دهد. دیدگاه برگزیده در این موضوع، بازسازی و رفع اشکالات نظریه «سلطنت نفس» با استفاده از مبانی فلسفه ملاصدرا است؛ نظریه‌ای که پیش‌تر توسط برخی دانشمندان علم اصول فقه مطرح شده است و به دلیل مشکلات متعدد و دوری از فضای تفکر فلسفی، اقبال فیلسوفان را به دنبال نداشته است. در این فصل نگارنده نشان داده است که می‌توان با استفاده از مبانی و اصول فلسفه ملاصدرا که او آنها را بارها به کار گرفته و برای حل چالش‌های متعدد از آنها استفاده کرده است، تقریری مناسب از اختیارگرایی ارائه کرد که هم مسئولیت‌پذیری انسان را تبیین کند، و هم مواجهه مناسبی با اصل علیت و قانون ضرورت علی داشته باشد، به طوری که نفی ضرورت علی در مورد افعال اختیاری، منجر به نقض قانون علیت نشود و تخصیص و تقیید قواعد عقلی را نیز به همراه نداشته باشد.

فصل ششم کتاب، چالش علم پیشین‌الهی را بررسی کرده است. در این فصل پس از طرح

چالش، پاسخ‌های معتزله، خواجه نصیرالدین طوسی و عرفا - که به نحو سلبی یا ایجابی، زمینه‌ساز پاسخ صدرالمتألهین هستند - مطرح گشته‌اند. در پایان این فصل دیدگاه برگزیده در حل چالش علم پیشین الهی، بر مبنای نگرش ناسازگاری ضرورت علی و اراده آزاد، ارائه شده است.

آخرین فصل کتاب (فصل هفتم) به تبیین کارکردهای اراده آزاد در علوم انسانی مربوط می‌شود. در این فصل، سه کارکرد مهم اراده آزاد در علوم انسانی تبیین شده است: نقش اراده آزاد در به‌کارگیری نظریه‌های مجازات، نقش اراده آزاد در تمایز علوم انسانی از علوم طبیعی، و نقش اراده آزاد در روش تحلیل کنش انسانی. نگارنده در تبیین این کارکردها، مزیت‌های نگرش ناسازگارگرایانه از اختیار را نسبت به سایر نگرش‌ها نشان داده است.

کتاب حاضر، حاصل شش سال تحقیق نگارنده در موضوع اختیار است که دو سال پایانی آن در قالب طرح پژوهشی در مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران انجام گرفته است. نقاط برجسته این تحقیق، نتیجه راهنمایی‌های سودمند استادانی است که مشفقانه با سخن و قلم‌شان اینجانب را از زلال علم و حکمت‌شان بهره‌مند ساختند، از همه آنها متشکرم؛ به خصوص استاد عزیز آیت الله فیاضی که با بردباری فراوان، به پرسش‌های اینجانب پاسخ گفت و یادداشت‌های خود را در اختیارم قرار داد. همچنین از جناب آقای دکتر طالب‌زاده که با حسن نظارت خویش و ارائه نکات سودمند بر غنای این اثر افزود، صمیمانه سپاس‌گزارم. از رئیس محترم مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، جناب آقای دکتر غلامرضا زکیانی و رئیس محترم پیشین مؤسسه، حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه که از پژوهش حاضر حمایت کردند تشکر و از زحمات آنها قدردانی می‌کنم. همچنین از همکاران گرامی جناب آقای دکتر غلامحسین جوادپور و حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر اسماعیل علی‌خانی که با پیشنهادهای ارزنده خود، اینجانب را یاری رساندند، نهایت سپاس و امتنان را دارم. در پایان از پدر و مادر عزیز و همسر مهربانم که با فداکاری خویش و تحمل سختی‌ها، مسیر ناهموار پژوهش را برای اینجانب هموار کردند، خاضعانه تشکر می‌کنم و از خداوند متعال برای آنها خیر و سعادت حقیقی را خواستارم.

نگارنده با برعهده گرفتن کاستی‌های این پژوهش، آرای اصلاحی و تکمیلی ارباب معرفت را به جان می‌خورد و خود را محتاج تذکرات مشفقانه ایشان می‌داند. از همه استادان، پژوهش‌گران،

طلاب و دانشجوياني که اين نوشته را مطالعه مي کنند، خواهشمندم با ارائه ديدگاه هاي ارزشمند خود، اينجانب را در اصلاح و تکميل آتي پژوهش ياري رسانند.

محمد حسين زاده

hosseinzadeh@irip.ac.ir

Phsadra@gmail.com

زمستان ۱۳۹۸